

РЕФОРМИ УПРАВЛІННЯ ВИЩИМИ НАВЧАЛЬНИМИ ЗАКЛАДАМИ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ

Досліджено погляди представників інтелігенції на реформи вищої школи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії. Висвітлено історіографію розробки й запровадження університетських статутів 1863 р. й 1884 р. Проаналізовано зміни внутрішньополітичного курсу держави, пов'язані з уведенням «Тимчасових правил», процес призупинення реформ у 1905 р. Висвітлено історіографію боротьби університетів за розширення автономії.

Ключові слова: історія освіти, реформування освіти, історія вищої освіти, історіографія, університетський статут, автономія, опікун.

Исследованы взгляды представителей интеллигенции на реформы высшей школы второй половины ХІХ – начала ХХ в. в Российской империи. Отражена историография разработки и введения университетских уставов 1863 г. и 1884 г. Проанализированы изменения внутривнутриполитического курса государства, в связи с введением «Временных правил», процесс приостановки реформ в 1905 г. Отражена историография борьбы университетов за расширение автономии.

Ключевые слова: история образования, реформирование образования, история высшего образования, историография, университетский устав, автономия, опекун.

Views intelligence representatives at the reforms of higher school of second half of ХІХ – beginning of ХХ century in Russian empire are researched in the article. The historiography of development and establishment of university charters of 1863 and 1884 are enlightened. Changes of the state internal political rate, which are connected with installing of «Temporary rules» are analyzed, process of reforms suspension for 1905. The historiography of the universities struggle for autonomy expansion is reflected.

Key words: history of education, educational reforming, history of higher education, historiography, university charter, autonomy, trustee.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із актуальними науковими і практичними завданнями. Проблема реформування системи вищої освіти викликала інтерес дореволюційних дослідників, вивчалась у радянський період вітчизняної історіографії, є актуальною і для сучасних науковців. Модернізація галузі вищої освіти вимагає врахування широкого досвіду попередніх поколінь, які вже розв'язували аналогічні до нашого сьогодення проблеми.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія проблеми управління вищими навчальними закладами України, яка в XIX – на початку XX століття входила до складу Російської імперії, висвітлювались нами й раніше [22]. Історіографічний огляд літератури кінця XIX – початку 90-х років XX століття з проблем реформування системи освіти дореволюційної Росії здійснила З. Алязова [1]. Університетські реформи крізь призму розвитку суспільної думки другої половини XIX ст. дослідив О. Донін [14]. Аналіз поглядів консервативно налаштованих до реформ представників громадської думки провів О. Єрмаков [15]. Однак, реформування системи управління вищими навчальними закладами та оцінки тогочасної громадськості не знайшли повного та ґрунтовного відображення у сучасній вітчизняній історіографії.

Визначення раніше невирішених складових загальної проблеми. З 1860-х до початку XX ст. суспільство Російської імперії вже набуло досвіду упровадження широкомасштабних реформ управління вищими навчальними закладами, тому актуальним буде з'ясувати не лише з якими проблемами стикалася тодішня громадськість, а й рівень оцінок, що був даний проведеним реформам викладачами, політиками, публіцистами та громадськими діячами.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у висвітленні дорадянської історіографії реформ управління вищими навчальними закладами Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. У середині XIX століття урядова політика в галузі вищої освіти вичерпала себе, а наростаюча криза в освітній галузі вказувала на відставання Російської імперії від європейських країн, адже система освіти не відповідала викликам часу. Суспільно-політичні зміни, науково-технічний прогрес докорінно й швидко змінювали орієнтири та потреби суспільства,

поставивши його перед необхідністю насамперед реформувати вищу школу й забезпечити країну висококваліфікованими кадрами.

У численних монографіях, лекціях, пресі, публіцистиці, джерелах особового походження знайшли відображення суперечливі події в галузі вищої освіти, які передували розробці університетського статуту 1863 р. Відомий цензор О. Нікітенко вказував, що напередодні запровадження статуту 1863 р., управління Міністерством народної освіти доручили А. Норову, який був людиною «безідейною та бездіяльною» [30, с. 46]. У щомісячнику «Воспитание» також наголошувалось на непрозорій і суперечливій політиці урядовців у галузі освіти [8]. Підтримали ідею реформи вищої школи Д. Писарев [33], П. Редкін [35], І. Соловйов [39]. Дослідження змісту опублікованих на початку 1860-х років видань дає змогу зробити висновок про зростаюче протистояння між професорською спільнотою та чиновниками.

Як слушно зауважує Г. Джаншиєв, «справжні зміни у внутрішній політиці держави почалися за часів Олександра II, а точніше, з призначенням на пост міністра народної освіти О. Головніна» [13, с. 246]. Так, О. Головнін у «Записках для немногих» першим серед представників влади порушив нагальну проблему поновлення участі професорського складу в управлінні університетами [12].

У 1856 – 1858 рр. професори Санкт-Петербурзького університету працювали над розробкою проекту нового статуту. З метою перейняти досвід та ознайомитися із сутністю проблеми за кордон відрядили К. Кавеліна, який дав вичерпний аналіз принципів облаштування європейських університетів [19]. Саме його погляди вплинули на позиції урядовців під час пошуку для Росії «зразка» системи вищої освіти.

Проект статуту, розроблений Санкт-Петербурзьким університетом, дістав позитивні оцінки у спогадах Ф. Устрялова, який висловився з підтримкою розширення університетської автономії [42]. Проти засилля бюрократії, «яке перетворило університети на бездіяльні установи», виступив і професор Харківського університету Д. Каченовський [17].

Проте, погляди представників інтелігенції на модель вищої освіти не були однорідними. Окремі консервативно налаштовані дослідники пропонували взяти за

зразок німецьку систему навчання й наполягали, що держава має повне право втручатися у внутрішні справи університетів, які повинні виховувати сумлінних підданих. Організувати систему навчання пропонували за демократичнішим французьким варіантом, але за умови централізованої системи управління навчальними закладами. Зокрема, така позиція висвітлена у працях К. Кавеліна [19], П. Каптерова [21], О. Корнілова [24], П. Мілюкова [28; 29].

Ухвалення статуту супроводжувалося гострими дискусіями в колах професури щодо змісту реформи вищої школи. Так, М. Пирогов виступив за широку автономію університетів [32]. Базовою, у контексті реформ вищої школи, є ідея сутності університету. Однак, саме це стало «камнем спотикання». Після поїздки, з метою вивчення досвіду облаштування університетів, І. Бабст у праці «Від Москви до Лейпцига» наголошував, що на момент реформ Росія остаточно не визначилася із самою сутністю університетів, тобто чи університети мають стати школою для майбутніх чинів, чи навчальними закладами «для всіх» [2]. Спільним для поглядів науковців є те, що вони схилилися переважно до моделі університетів на зразок німецьких, проте одностайно виступили за самоврядування, зменшення опіки, збільшення повноважень ректора та університетської ради.

Прискіплива увага була до змісту статуту, адже у період із 27 червня – 31 жовтня 1862 р. відбулося 18 засідань комітету, який напрацював остаточний текст. Документ протягом 1863 р. розглядали сановники та міністри, зрештою 18 червня імператор підписав статут. На нового міністра – адмірала Є. Путятіна – покладалося завдання втілити в життя нову освітню політику щодо вищої школи. Однак, вже згодом його діяльність було засуджено істориками й широкою прогресивно налаштованою громадськістю.

Вивчення та порівняльний аналіз статуту 1863 р. та зауважень до його проекту, дають підстави для висновку, що значна кількість пропозицій тогочасної професури не була врахована. Однак, за даними історіографічного огляду, можна стверджувати, що дві базові ідеї (університет – осередок науки; відміна цензури, запровадженої статутом 1835 р.) завдяки тиску громадськості й запозиченому європейському досвіду знайшли своє відображення у статуті.

Загалом представники інтелігенції визнали статут 1863 р. найпрогресивнішим документом, який вніс елементи демократії в освітнє середовище. Він також одержав схвальні відгуки в спеціальних ювілейних виданнях з історії Київського, Московського та Санкт-Петербурзького університетів. Такі історичні нариси вийшли друком на початку ХХ ст. Особливу нашу увагу привернули нариси з історії Харківського й Казанського університетів, які вирізняються змістовністю, базуються на архівних матеріалах, мають довідковий характер і містять аналіз реалізації реформ 1863 р. та 1884 р. [3; 16].

Зауважимо, що українська інтелігенція досить скептично поставилася до реформи, адже сподівалася на запровадження навчання рідною мовою у вищій школі. Проте реформа співпала з оприлюдненням Валуєвського циркуляра 1863 р., (згодом і Ємського указу 1876 р.), який згубно вплинув на очікування прогресивно налаштованих освітян та знівельовав сподівання на запровадження навчання українською мовою у вищих навчальних закладах на території підросійської України. У праці «Про викладання рідною мовою в Південній Росії» М. Костомаров виступив з гострою критикою ситуації, яка склалася [25]. Слушно також відзначити, що на момент проведення реформи 1863 р. Київський університет втратив право на індивідуальність, що відобразилося в неофіційних та незалежних виданнях. На цю проблему побіжно звертав увагу В. Іконніков [18], також вона знайшла висвітлення у спогадах відомих діячів та викладачів університету: М. Ренненкамфа [36], А. Романовича-Словатинського [37], Ф. Ромера [38] та в періодичних виданнях: «Голос», «Киевские губернские ведомости», «Университетские известия». Не дивлячись на те, що у главі II статуту передбачалося гнучке ставлення «до місцевих умов», більшість рішень університетів ухвалювалися міністром народної освіти. Таким чином, питання, пов'язані з національними особливостями в освітній галузі, чітко корегувалися.

Урядовий тиск на суспільство став більш відчутним вже на початку 1870-х років, що виявилось у намаганні продовжити реформу вищої школи та підпорядкувати університети державній владі з обмеженням будь-якої їхньої автономії. Тому, публічні ідеї відомих професорів, науковців дозволяли б зняти з

урядовців відповідальність за наступ на університетську автономію. Одним з тих, хто підтримував провладні ідеї був професор Московського університету М. Любимов [27].

Згодом при Міністерстві народної освіти було утворено комісію з освітньої реформи на чолі з новим міністром І. Деляновим. Університети наполягали на збереженні статуту 1863 р., тому комісія зіткнулася з протидією з їх боку. Ряд науковців, а саме П. Виноградов [6], В. Воробйов [7], Б. Глинський [11], С. Трубецької [40] висловили протест проти ідеї Міністерства народної освіти змінити статут 1863 р.

Посилення ліберального руху та численні публікації змусили комісію на чолі з І. Деляновим у 1879 р. обмежити права ректорів за рахунок збільшення повноважень попечителів учбових округів. Натомість, посилення опору інтелігенції та студентства призвело до зміни міністра народної освіти, на посаду якого було призначено А. Сабурова. Поступово відбувалося посилення впливу консервативно налаштованих чиновників, водночас йшла підготовка нового статуту. Вже на початку 1880-х років І. Делянов та Д. Толстой розробили проект нового статуту, який протягом 1882-1884 рр. обговорювали в Державній раді, а 23 серпня 1884 р. Олександр III підписав статут.

З огляду на досліджувану проблему, для нас особливо цікавою та цінною є реакція суспільства на статут. Дослідження численних публікацій у пресі свідчать, що вона була переважно негативною, що, у свою чергу, дає підстави для висновку про наростання кризи у відносинах між правлячими колами та представниками інтелігенції. Негативні оцінки одержала реформа в працях відомого вченого М. Пирогова [32]. Особливо різку реакцію викликало посилення ролі попечителів. Так, П. Георгієвський назвав статут «спробою застосування в Росії німецьких порядків» [10, с. 2] та був, мабуть, єдиним, хто наважився порушити проблему відсутності єдиних програм, вимог, правил, інструкцій для діяльності попечителів, а щодо інституту попечительства зазначив: «Це посада без якої здавна обходяться в європейських державах, оскільки «посередники» між університетами та міністерством абсолютно непотрібні. Влада опікунів принижує роль ректора, а їхня партійність взагалі шкодить об'єктивним підходам до справи» [10, с. 3]. З підтримкою

та наголосом на потребі посади попечителя учбового округу виступив А. Кізеветтер [23].

Загалом освітня контрреформа 1884 р. піддавалась гострій критиці та зверненнями до провладних кіл змінити ситуацію, що знайшло відображення у публікаціях П. Капніста [20], Ю. Кулаковського [26], Б. Чичеріна [44], П. Мілюкова [28].

Відзначимо і той факт, що тогочасні дослідники не заглиблювалися у зміст проблеми, та не пов'язували контрреформу 1884 р. у галузі вищої школи з внутрішньополітичним курсом держави. У публікації П. Виноградова, висловлюється думка, що статут 1884 р. спричинений проявами недовіри до благонадійності професорських колегій [6, с. 538], а В. Воробйов, розглядаючи студентські рухи, не пов'язував їх з утисками прав студентства з боку держави та посиленням поліцейського контролю [7, с. 8].

Плани щодо зміни системи управління вищими навчальними закладами стали більш реальними з приходом до влади Миколи II. Міністерство надало можливість університетам розробити власні пропозиції. Після розгляду питання на засіданнях рад, університети надали розгорнуті відповіді, у яких висловлювався ряд ідей: колегіальної автономії університетів; внутрішньоуніверситетського управління науковою діяльністю через створення наукових рад та ін. [31]

В останньому десятиріччі XIX – на початку XX століття постійні зміни міністрів (П. Ванновський, Г. Зенгер, В. Глазов, М. Боголепов) деструктивно впливали на галузь вищої освіти. У численних публікаціях громадські діячі, вчені висловилися за скасування статуту 1884 р. Так, П. Виноградов наголошував, що причина конфліктів полягає у прагненні влади взяти університети під жорсткий контроль [6]. Із пропозицією створення об'єднання університетських професорів та організації професорських з'їздів виступив академік В. Вернадський [4]. Комісія Санкт-Петербурзького університету надала слушні пропозиції змін до статуту 1884 р., суть яких полягала в поверненні автономії, виборності професорсько-викладацького складу [34]. Отже, вивчення та аналіз публікацій у періодичних виданнях, публіцистичних матеріалів, дають підстави для висновку, що регулярні відставки

міністрів, посилення активності викладачів університетів доводять, що державна політика у галузі вищої освіти перебувала в кризовому стані, а уряд не мав конкретної програми модернізації галузі.

Під впливом революційних подій 27 серпня 1905 р. були прийняті «Тимчасові правила з управління університетами», які не скасовували основні положення статуту 1884 р., однак відновлювали виборність ректорів, деканів, самостійність університетських рад, відміняли університетські інспекції, дозволяли набір на навчання жінок, відновлювали студентський суд.

Професорська спільнота із нетерпінням чекала прийняття нового статуту. Міністр народної освіти І. Толстой провів підготовку нової реформи та, з метою напрацювання проекту нового статуту, скликав нараду професорів [9; 41]. Однак, з приходом до влади П. Столипіна та посиленням ролі консервативно налаштованих Л. Кассо, М. фон Кауфмана та О. Шварца реформу було призупинено.

Таким чином, аналіз дорадянської історіографії реформ управління вищими навчальними закладами Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття дозволяє зробити висновок, що дана проблема характеризується різноплановістю поглядів та рішень щодо її розв'язання. Історіографія реформи управління вищими навчальними закладами представлена різноманітними джерелами, серед яких основну групу становлять монографії науковців, періодичні видання, спогади й щоденники безпосередніх учасників подій. У поглядах освітян та чиновників простежуються різні, діаметрально протилежні погляди та оцінки університетських реформ. У дорадянській історіографії реформ вищої школи другої половини XIX – початку XX століття переважають праці, що висвітлюють проблеми в загальноросійському контексті та мають відчутний публіцистичний характер. Пропозиції автономії, самоврядування, академічних свобод, корпоративних об'єднань студентів, протест проти бюрократичної опіки, звільнення з-під контролю попечителів учбових округів висловлені на сторінках преси та в підготовлених зауваженнях на проект реформи, обумовили характер її проведення та супроводжували освітні реформи протягом усього періоду. У дорадянській офіційній історіографії в цілому схвально оцінено статuti 1863 та 1884 рр. й заходи Міністерства

народної освіти та уряду. Однак, численні критичні зауваження до цих документів й професійної діяльності посадових осіб містяться в щоденниках, спогадах учасників подій та незалежних виданнях. Найменше представлено історіографію освітніх реформ 1890–1905 рр., що вказує на зміни в ставленні урядовців до управління вищими навчальними закладами, що зумовили перегляд статуту 1884 р., активну роботу комісії з розробки нового статуту та прийняття «Тимчасових правил», які повернули окремі попередні демократичні норми.

Подальшого аналізу та дослідження потребує історичний шлях формування і розвитку державної системи управління вищими навчальними закладами України.

Література:

1. Алязова С.Л. Историографический обзор литературы конца XIX – начала XX века по проблемам реформирования системы образования в дореволюционной России [Электронный ресурс] : <http://cyberleninka.ru/article/n/storiograficheskiy>
2. Бабст И.К. От Москвы до Лейпцига: Пер. – М., 1859.
3. Багалея Д.И., Сунцов Н.Ф., Безескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования. – Х., 1905.
4. Вернадский В. И. Об основаниях университетской реформы. – М., 1901.
5. Вестник Европы. – 1901. – Т. 6–8.
6. Виноградов П.Г. Учебное дело в наших университетах // Вестник Европы. – 1901. – № 10. – С. 537–573.
7. Воробьев В.А. К истории наших университетских уставов // Русская мысль. – 1905. – № 12. – С. 1–11.
8. Воспитание. – 1860. – № 4. – С. 23.
9. Воспоминания министра народного просвещения графа И.И. Толстого (31 октября 1905 г. – 24 апреля 1906 г.) / Мемуары русской профессуры / Сост. Л. И. Толстая. М.: Греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 1997. – 334 с.
10. Георгиевский П.И. О реформе университетов в России. – СПб., 1909. – 49 с.
11. Глинский Б.Б. Университетские уставы (1755–1884 гг.) // Исторический вестник. – 1900. – № 1–2.
12. Головнин А.В. Записки для немногих Ответственный составитель и научный редактор д. и. н. Б. Д. Гальперина. – СПб.: Издательство СПбИИ РАН «Нестор – история», 2004. – 576 с.

13. Джаншиев Г. Эпоха реформ. Реформа образования. – СПб. – Издательство: Территория будущего. – 2008. – 256 с.
14. Донин, А. Н. Реформы университетов и средней школы России: общественная мысль и практика второй половины XIX века : дисс. ... док. ист. наук : 07.00.02. / Донин Александр Николаевич. – М., 2003. – 527 с.
15. Ермаков, А. В. Консервативное направление общественной мысли по вопросу просвещения России XIX в. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. / Ермаков Артем Валерьевич. – М., 1999. – 21 с.
16. Загоскин Н.П. История императорского Казанского университета за первые 100 лет его существования 1804–1904. – Казань, 1904. – Т. 1–4.
17. Записка профессора импер. Харьковского университета Каченовского // Замечания на проект общего устава университетов 1863 г. – Ч.1. – С. 322–325.
18. Иконников В.С. Русские университеты в связи с ходом общественного развития // Вестник Европы. – 1876. – № 9–11.
19. Кавелин К.Д. Наука и университеты на Западе и у нас: Собр. соч. – СПб., 1899. – Т.3. – 1255 с.
20. Капнист П.А. Университетский вопрос // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 167–218.
21. Каптеров П.Ф. История русской педагогики. – СПб., 1910. – 187 с.
22. Кірдан О.Л. Історіографія проблеми управління вищими навчальними закладами України XIX – початку XX століття / Олена Кірдан // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. : Педагогіка і психологія. – Зб. Статей : Ялта : РВВ КГУ, 2011. – Вип. 31. – Ч. I. – С. 119–125.
23. Кизеветтер А.А. Из истории борьбы с просвещением. – М., 1912.
24. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века. – М.: Научное дело, 1918. – Ч.2. – 272 с.
25. Костомаров Н. О преподавании на родном языке в южной России // Голос. – 1863. – 20 апр. – С. 365.
26. Кулаковский Ю.А. Гонорар в русских университетах. – К., 1897. – 66 с.
27. Любимов Н. А. По поводу предстоящего пересмотра университетского устава // Русский вестник. 1873. № 2. Т. 103
28. Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1896–1902. – Ч. 1–3.

29. Миллюков П.Н. Университеты в России // Брокгауз Ф.А., Эфрон Й.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1902. – Т. XXXIV. – С. 788–800.
30. Никитенко А.В. Дневник. – Т.2. – СПб., 1893. – С. 46.
31. Ответ совета императорского Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 г. (рукопись). – Х., 1901. – 13 с.
32. Пирогов Н.И. Взгляд на общий устав наших университетов // Сочинения. – Т.2. – СПб., 1887. – С. 410–430.
33. Писарев Д.И. Наша университетская наука // Сочинения. – Т. 2. – СПб., 1863 (передрук. – М., 1955).
34. Предложения Комиссии СПУ об изменениях в уставе // Вестник Европы. – 1901. – № 10.
35. Редкин П.Г. Лекции. – СПб., 1889. – Т. 1.
36. Ренненкамф М.К. Киевская университетская старина // Русская старина. – 1899. – Ч. 7. – С. 34–49.
37. Романович-Словатинский А.В. Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. // Вестник Европы. – 1903. – № 1–3. – С. 138–197; С. 606–650; С. 168–214; № 5–6. – С. 181–205; С. 499–508.
38. Ромер Ф. Э. Воспоминания о Киевском университете // Исторический вестник. – 1894. – № 5. – С. 14–29.
39. Соловьев И.М. Университетский вопрос во второй половине XIX века // Три века. – М., 1913. – Т.6.
40. Трубецкой С.Н. Университет и студенчество // Русская мысль. – 1897. – № 4. – С. 181–203.
41. Труды совещания профессоров по университетской реформе, образованном при Министерстве народного образования / Под пред. Министра графа И.И. Толстого. В январе 1906. – СПб., 1906.
42. Устрялов Ф.Н. Воспоминания о Санкт-Петербургском университете в 1852–1856 гг. // Исторический вестник. – 1884. – № 6–8.
43. Фроммет Б.Р. Очерки по истории студенчества в России. – СПб.; М., 1912.
44. Чичерин Б.И. Россия накануне XX столетия. – Берлин, 1900.